

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Elsters Tocqueville: Enkele kritische kanttekeningen

Pels, D.

Citation

Pels, D. (1991). Elsters Tocqueville: Enkele kritische kanttekeningen. *Acta Politica*, 26: 1991(2), 151-160.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449887>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449887>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Elsters Tocqueville: Enkele kritische kanttekeningen

Dick Pels

In zijn recente Duijker-lezing, 'Desires and Opportunities', noemt Elster Tocqueville 'misschien wel de grootste maatschappijtheoreticus van de negentiende eeuw'. Het wekt wel enige verwondering wanneer deze lof minder blijkt te worden ingegeven door Tocquevilles beroemde analyse van de democratie, die Elster deels achterhaald vindt, alswel door diens 'bijzonder fijnzinnig en diepgaand begrip' van het cruciale verband tussen *politieke psychologie en sociale causaliteit*. Volgens Elster is het Tocquevilles doel om via de sociale formatie van individuele voorkeuren en voorstellingen handelingen te kunnen verklaren die op hun beurt complexere sociale effecten hebben. De verklaring van sociale verschijnselen verloopt dus via hun individueel-psychologische elementen; de individuele psychologie geldt als oorzaak én als gevolg van collectieve sociale verschijnselen.¹

In zijn hiervoor afgedrukte tweelingstuk over de sociale causaliteit richt Elster zich niet zozeer op Tocquevilles algemene strategie van individualistisch verklaren alswel op een serie van meer gedetailleerde verklaringspatronen of mechanismen. Hij noemt er vijf: 1. het onderscheid tussen overgangseffecten en evenwichtseffecten van democratische instellingen; 2. het onderscheid tussen hun effecten op korte en die op lange termijn; 3. het verschil tussen lokale en globale effecten; 4. het verschil tussen ziekten en remedies, ofwel de notie van het zelfgenezende karakter van de democratie; en 5. het idee van de democratie als 'eenheidspakket' en de ondoenlijkheid van halfslachtige oplossingen. Deze verschillende verklaringsmechanismen en intellectuele hulpmiddelen worden stuk voor stuk ingezet om foutieve causale gevolgtrekkingen door tegenstanders van de democratie te ondergraven. Elster geeft echter aan dat de 'blijvende waarde' van Tocquevilles redeneringen in al deze gevallen minder moet worden gezocht in de tijdgebonden politieke rechtvaardiging van de democratie alswel in de daarvoor ingezette intellectuele middelen.²

In deze korte reactie wil ik kritiek uitoefenen op wat ik beschouw

als de drie voornaamste stellingen van Elster, en een wat traditioneler beeld verdedigen van het belang van Tocquevilles werk. Ik zou iets terughoudender willen zijn om de grote etnograaf en historicus ook 'le plus grand' te noemen van de negentiende-eeuwse politieke *theorie*; ik geloof bovendien dat zijn voornaamste bijdrage elders moet worden gesitueerd. Ten eerste wil ik stellen dat het methodologisch individualisme in zijn stringente elsteriaanse vorm in het werk van Tocqueville niet te vinden is: nergens lijkt deze te lijden aan de theoretische ambitie om zoiets als het huidige micro-macroprobleem te stellen, laat staan op te lossen. In tegendeel: wanneer men een stellige interpretatie moet opleggen aan wat eruit ziet als gedachtenloos theoretisch eclecticisme, dan lijkt het zwaartepunt van Tocquevilles verklarende intenties eerder te liggen in het methodologisch collectivisme van historicistische, systeemgerichte en functionalistische verklaringen. Elsters ontleding van het 'naadloze weefsel' van Tocquevilles geschriften wordt daarmee een vorm van gewelddadig lezen waarin hij zijn favoriete methodologie projecteert op de tekst van zijn favoriete auteur.

Meestentijds lijkt Tocqueville erop uit te verklaren hoe sociale aggregaten andere sociale aggregaten bepalen, via het gedrag van individuele actoren die voornamelijk optreden als onbewuste, gedachtenloze dragers van historische krachten of collectieve verschijnselen, dus in de klassieke stijl van de negentiende-eeuwse sociologie. In plaats van complexere patronen te benaderen middels de individuele psychologie, werkt Tocquevilles 'cirkelvormige causaliteit' meestal de andere kant op, waarbij de verklaring al snel wordt kortgesloten omdat 'instincten', 'zeden' of 'gewoonten' op een natuurlijke en rechtstreekse manier worden afgeleid uit de 'maatschappelijke toestand' die zij op hun beurt weer reproduceren (b.v. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, Doubleday, New York 1969, 702; verder aan te duiden als *DA*). Direct aan het begin van deel 1 wordt bij voorbeeld de 'maatschappelijke staat' aangemerkt als voornaamste oorsprong van de wetten, voorstellingen en gebruiken die het doen en laten van een natie bepalen (*DA* 8, 50). Wanneer Tocqueville deze gedachte toepast op het erfrecht, dat in een democratie de gelijke verdeling in de hand werkt in plaats van primogenituur, en zodoende de band tussen familiegevoel en grondeigendom doorsnijdt, verloopt het patroon van zijn verklaring nogmaals van instituties naar instituties via de psychologische neigingen die door dezelfde instituties worden voortgebracht.³

Men stuit op dezelfde verklarende prioriteit van institutionele variabelen wanneer Tocqueville een weliswaar fragmentarische maar niettemin opmerkelijke kennissociologie opstelt in de eerste hoofdstukken

van deel 2, waar de Democratie en de Gelijkheid worden aangeroepen ter verklaring van een bonte verzameling van cognitieve stijlen, manieren van denken en inhoudelijke claims (*DA* 429ff). In zijn niet minder opmerkelijke sociologie van het gevoel is het wederom de Gelijkheid die allerlei verschillende hartstochten, neigingen en smaakoordelen veroorzaakt; de 'eerste en meest levendige' daarvan is overigens 'de hang naar de gelijkheid zelf' (*DA* 503). De gelijkheid wekt hartstocht voor de gelijkheid, en kan zichzelf via deze psychologische tussenschakel reproduceren op steeds grotere schaal (*DA* 57, 504). Dit causale verband ligt voor Tocqueville zo voor de hand dat hij verdere toelichting overbodig acht.⁴

In de tweede plaats wil ik iets laten zien van het kunstmatige van Elsters scheiding tussen Tocquevilles intellectuele gereedschap en diens politieke oogmerken, tussen bepaalde formele redeneerschema's en de sociologische en historische inhoud van diens verklaringen. Het gevaar van dergelijke formalisering is in elk geval dat men de aandacht afleidt van andere, meer problematische argumenten van Tocqueville, wiens verklaring van de historische triomf en de sociale effecten van de democratie vaak parasiteert op een vorm van essentialisme en noodzakelijkheidsdenken waarin nogmaals zwaar wordt gezondigd tegen de fundamentele voorschriften van het methodologisch individualisme.

Vaak vindt men bij Tocqueville immers historicistische drogredeningen (in de bekende popperiaanse zin des woords) hand in hand met vormen van reïficatie waarin conceptuele entiteiten worden voorgesteld als dingen. In het beroemde voorwoord van deel 1 wordt de 'gelijkheid van condities' voorgesteld als een soort 'scheppende oorsprong' of 'kern' die uiteenlopende zaken als de staatsvorm, de burgerlijke maatschappij, de openbare mening, gevoelens, gewoonten en wetten beheerst (*DA* 8). In het vervolg treden de democratie en de gelijkheid regelmatig, zo niet voortdurend op als demiurgische beginselen die een cruciaal stempel drukken op de geest en passies van de tijd; of als verdinglijkte essenties met een onomkeerbare logica en met 'natuurlijke' of 'permanente' instincten, die ook regelmatig worden aangeroepen.⁵

Daar komt bij dat Tocquevilles meest zwaarwegende argument voor democratie en gelijkheid – dat logisch voorafgaat aan alle andere argumenten en alle andere omvat – luidt dat hun opmars onstuitbaar is. De komst van de democratie beantwoordt aan een bovenindividuele historische noodzakelijkheid waarover wordt gewaakt door de Hemelse Voorzienigheid. Overal, zo verkondigt hij in het voorwoord,

zijn de uiteenlopende gebeurtenissen in het leven van mensen de Democratie ten goede gekomen; alle inspanningen hebben haar bevorderd, zowel van degenen wier bedoeling dit was als van degenen die deze bedoeling niet

hadden, zij die streden voor de democratie en zij die verklaarde tegenstanders ervan waren; zij allen werden halsoverkop voortgedreven langs dezelfde weg, en allen hebben bijgedragen aan het resultaat, sommigen tegen hun wil en anderen onbewust, als blinde werktuigen in Gods hand (DA 11-12).

'In de ban', zoals hij zelf schrijft, 'van een soort religieus ontzag die de aanschouwing van deze ontstuitbare revolutie in hem teweegbrengt', verleent Tocqueville deze vervolgens 'het sacrale karakter van de wil van de Goddelijke Soeverein'. In dat licht is elke poging om de democratie een halt toe te roepen een 'strijd tegen God zelf, en kunnen naties weinig anders dan berusten in de sociale staat die hen door de Voorzienigheid is opgelegd'. Hoewel Elster deze hegeliïaanse melodieën terloops van een kritische kanttekening voorziet, geeft hij zich mijns inziens onvoldoende rekenschap van het feit dat het schoolvoorbeeld van tocquevilleaanse causaliteit niet een verklaring via 'mechanismen' is maar stoelt op een wet van de noodzakelijkheid en de voorzienigheid.⁶

Mijn derde bezwaar heeft direct te maken met het voorgaande. Wanneer men Tocqueville eerst en vooral interpreteert als een verdediger van de democratie, mist men volgens mij veel van de weloverwogen nuance en onpartijdigheid van diens intellectuele project. Tocqueville geeft niet zozeer een rechtlijnige verdediging van de democratie, maar een veel subtielere analyse van haar interne *contradicties* waarin de voordelen van democratisering en egalitarisme zorgvuldig worden afgewogen tegen hun risico's en gevaren op de lange termijn. De notie van hun 'onstuitbare' opmars, van de lotsbepaalde en providentiële aard van de democratisering, fungeert niet simpelweg als dekmantel voor zuiver politieke bedoelingen, maar juist als container van dit minder onevenwichtige maar ook minder geruststellende oordeel. Als men hem letterlijk neemt, gaat veel van wat Tocqueville zegt niet over het feit dat de nieuwe maatschappelijke toestand *beter is* maar dat die *anders is* dan de oude; het is niet zozeer een *verdediging* van de democratie alswel een poging om zonder onmiddellijk partij te trekken te *voorzien* wat de democratische toekomst brengen zal (DA 418).

Dat wil zeggen dat het meest interessante en duurzame aspect van Tocquevilles boodschap niet schuilt in zijn weerlegging van foutieve causale redeneringen van antidemocraten, maar veeleer in zijn profetische besef van de *gevaren* van 'voltooide' democratische politieke en sociale instituties en in zijn wens om hun natuurlijke hang naar despotische centralisatie en tirannie tegen te gaan via een goed afgewogen hergebruik van bepaalde 'aristocratische' elementen. Tocquevilles betekenis ligt vooral, zo heeft J.L. Talmon geopperd, in zijn opmerkelijke anticipatie, geholpen door een fijnzinnige analytische terugblik op de revolutionaire en napoleon-

tische dictaturen in Frankrijk, van de contouren van de twintigste-eeuwse 'totalitaire democratie', van het democratisch despotisme dat kan worden gevestigd in naam van het soevereine volk.⁷ Het zijn deze 'gevaren waarmee de gelijkheid de menselijke vrijheid bedreigt' die Tocqueville beschouwt als lange-termijneffecten van de democratisering die op dat ogenblik door vrijwel niemand worden voorzien. Terwijl er enerzijds geen sprake kan zijn van een reconstructie van de aristocratische maatschappij, blijft het daarnaast zaak 'om vrijheid te laten voortspruiten uit de democratische maatschappij waarin God ons heeft neergeplant' (DA 698).

Tegen de achtergrond van deze algemene kritiek kan ik nu met enige spoed Elsters vijf punten nalopen. Zoals hiervoor al aangegeven worden de vijf mechanismen, die Tocqueville zelf niet afzonderlijk als methodologische aandachtspunten of voorschriften opvoert, al gauw tot lege formalismen of oninteressante vuistregels wanneer zij worden losgescheurd uit de inhoudelijke context waarin zij zijn ingebed. Bij nader toezien blijkt inderdaad dat zij stuk voor stuk inhoudelijke claims bevatten, en onscheidbaar zijn niet alleen van Tocquevilles hoofdthema van de historische overgang van Aristocratie naar Democratie, maar evenmin kunnen worden losgezien van zijn pleidooi om bepaalde 'aristocratische' elementen te herplaatsen in een democratische context, en in deze beperkte zin beide stelsels met elkaar te verzoenen.

Allereerst wil ik wat beter kijken naar het onderscheid tussen overgangseffecten en effecten van de stabiele democratie, tussen de splijtstof die *het proces van gelijkmaken* oplevert en de minder gevaarlijke effecten van *de gelijkheid zelf*: volgens Elster 'wellicht het meest centrale idee' van *De la démocratie en Amérique*. Men moet ervoor waken, waarschuwt Tocqueville, 'om het feit van de gelijkheid te verwarren met de revolutie die haar introduceert in de maatschappij en in de wetten' (DA 688). We constateren meteen al dat de evenwichtstoestand niet alleen wordt omschreven als een 'definitieve' maar ook als een 'natuurlijke' staat, en dat elk afzonderlijk kenmerk 'endogeen' is aan het geheel, wat onmiskenbaar riekt naar essentialisme.⁸ We zien ook dat Elsters definitie van de evenwichtstoestand als iets waarin 'voorstellingen en voorkeuren die door sociale instituties worden gegenereerd zowel deze laatste als elkaar onderling in stand houden' niet methodologisch-individualistisch kan worden genoemd.

Daarbij komt dat het onderscheid zelf niet zozeer wordt gemaakt met behulp van afstandelijke en abstracte termen zoals 'overgang' versus 'evenwicht', of 'sociale verandering' versus 'sociale orde',⁹ maar via aanduidingen als *democratische revolutie* versus *reformistische democratie* die zowel

in historisch als in ideologisch opzicht nauwkeuriger zijn. Het is heel goed denkbaar dat Tocqueville dit argument veel eerder bedoelt als kritiek op de revolutie dan als verdediging van de democratie. Tenslotte is het niet zonder betekenis dat de waarschuwing tegen het door elkaar halen van de gelijkheid als stabiele toestand en de egalitaire revolutie optreedt aan het slot van een uitvoerig betoog over de *centraliserende* tendensen van de gelijkheid; waarmee dus niet alleen de gelijkheid wordt verdedigd tegen revolutionaire anarchie en bandeloosheid, maar ook een voorschot wordt genomen op de potentiële gevaren van de voldragen gelijkheid zelf. Het is niet zozeer de permanente anarchie, die door Tocqueville wordt gezien als een overgangsstadium, maar eerder het omgekeerde: de tirannie en het teloorgaan van de vrijheid, die de democratische toekomst mogelijkerwijze in petto heeft.¹⁰

Hetzelfde punt kan worden verduidelijkt aan de hand van het tweede onderscheid, dat tussen korte- en lange-termijneffecten van de democratisering. Het is volgens Elster een 'constant thema' in *De la démocratie en Amérique* dat de slechte eigenschappen van de democratie onmiddellijk in het oog springen, terwijl 'haar goede eigenschappen zich slechts manifesteren op de lange termijn' (DA 231).¹¹ Zodra dit in de betreffende context wordt gelezen, gaat het wederom om een vergelijkend contrast tussen het globale prestatieniveau van de Aristocratie en dat van de Democratie. Voor Tocqueville is het een uitgemaakte zaak dat de aristocratie 'oneindig veel vaardiger is in de kunst van het wetgeven dan de democratie ooit zal kunnen worden', terwijl de democratische wetgeving 'bijna altijd gebrekkig is of op het verkeerde moment komt'. Het grote voordeel van de democratie is echter dat dit er op de lange duur niet zoveel toe doet, omdat zij globaal gesproken tendeert in de richting van het algemeen belang, terwijl aristocratische wetten de macht en rijkdom in handen spelen van een kleine monopolistische minderheid (DA 232). Omdat staatsfunctionarissen onder aristocratisch bestuur een klassenbelang hebben, en in een democratie niet, is democratisch bestuur in het algemeen weldadig, in weerwil van de onkunde en middelmatigheid ervan op de korte termijn (DA 234-35; 243-44).

Daarmee lijkt Tocqueville in plaats van een methodologisch punt wederom een sociologisch en politiek punt te willen maken. Terwijl hij enerzijds de superieure vaardigheid, standvastigheid, verziende blik en slagkracht van de aristocratische staatsvorm afweegt tegen haar gevaarlijke klassen karakter, wordt het onregelmatige en vaak tegenstrijdige karakter van de democratie op zijn beurt afgewogen tegen het feit dat zij verankerd is in de volkswil en allerlei indirecte sociale effecten heeft. De benedenmaatse prestaties van het democratisch bestuur worden daarbij opge-

vangen door datgene wat de democratie 'buitenshuis' teweegbrengt; het belangrijkste voordeel is dat zij 'overal in het maatschappelijk lichaam een rusteloze activiteit teweegbrengt, een surplus aan kracht en energie die nergens anders kan worden aangetroffen...' (DA 244). Kortom: terwijl de aristocratie (of anders gezegd, het 'verlichte despotisme') beter is in het politieke bestuur, is de democratie beter in het vrijmaken van de inwendige creativiteit van de burgerlijke maatschappij.

Ik ga verder met het derde punt: het onderscheid tussen marginale en globale effecten. In het voetspoor van Elster beperk ik me tot het voorbeeld van het democratische huwelijk. Eens te meer is het nodig om een overdreven methodologisering van het voorbeeld tegen te gaan, om het wat minder te hebben over 'causale nawerkingen' en 'steekproef-effecten' en het terug te plaatsen in de vergelijkende context waar het vandaan komt. In de kern is het Tocquevilles bedoeling om de overtuiging van 'onze voorzaten' dat een vrije partnerkeuze onvermijdelijk een ongelukkig huwelijk tot gevolg heeft te ontcrachten, omdat in een aristocratische maatschappij het gehele systeem ertegen rebelleert, en zodoende alleen mensen met een 'gewelddadig en avontuurlijk karakter' bereid zullen zijn om tegen de sociale stroom in te zwemmen. Maar de zaak staat er heel anders voor in de democratie, 'waar dergelijk gedrag onderdeel is van de natuurlijke en gewone gang van zaken, waar het sociale systeem de zaak vergemakkelijkt, waar het door het vaderlijk gezag wordt ondersteund en door de publieke opinie wordt erkend...' (DA 597).

Om deze verklaring voornamelijk te zien als een voorbeeld van een foute compositieredenering of van een onterechte generalisatie van deel naar geheel, is nogal mager. Waar Tocqueville mee komt is een complexe sociologische verklaring van een geval van afwijkend gedrag en van de waarschijnlijke psychologische gesteldheid van degenen die bereid zijn om tegen beter weten in toch door te zetten. Daarom onderstreept dit voorbeeld tevens de verklarende voorrang van sociale-systeemcondities; waarmee Elsters verzekering dat in dit geval 'de individuele psychologie geldt als oorzaak én als gevolg van collectieve sociale verschijnselen' nogmaals in twijfel wordt getrokken. Het is niet (of niet in de eerste plaats) Tocqueville de methodologische individualist die hier aan het woord is.

Het vierde argument over ziekten en remedies illustreert eens te meer de gewogen vergelijking tussen de Aristocratische en Democratische stelsels die naar mijn smaak de kern uitmaakt van Tocquevilles intellectuele project. De context van verklaring is het gebrek aan aanpassing tussen wensen en objectieve mogelijkheden in de periode van revolutionaire overgang en de geleidelijke vermindering van grote hartstochten, ver-

wachtingen en ambities zodra de democratie een feit is geworden. Enerzijds wordt ambitie een universeel verschijnsel in de democratie; anderzijds overschrijdt zij bepaalde nogal eng getrokken grenzen niet. Terwijl de ambitie in democratische maatschappijen zowel 'gretig' als 'standvastig' is, 'mikt zij over het algemeen niet erg hoog' (DA 629).

Dit kan natuurlijk ook heel goed worden gelezen als een kritiek op de democratie, en als een onderstreping van Tocquevilles opvatting dat de moralist en de democratische heerser de plicht hebben om lange-termijnprojecten te verzinnen en ervoor te zorgen dat men weer belang gaat stellen in de toekomst (DA 547-48). Het is Tocquevilles uitgesproken bedoeling, niet om de democratische ambitie te verdedigen of af te schaffen maar om haar 'in goede banen te leiden', om haar te zuiveren en te controleren (DA 631); en dat strookt weer met zijn meer globale wens om 'de democratie bij de hand te nemen' en daarmee haar streven 'op een hoger plan te brengen' (DA 17, 12). 'Ik geloof inderdaad', schrijft hij, 'dat de democratische maatschappij veel minder te vrezen heeft van stoutmoedige dan van pietepouterige ambities. Wat me het meest veront- rust is dat de ambitie in de sleur van kleine beslommeringen van het privé- leven zowel aan kracht als aan allure inboet...' In dit opzicht zouden de leiders van de nieuwe maatschappijen er verkeerd aan doen om hun burgers 'in een staat van gelukzaligheid te brengen die veel te eenvormig en vreedzaam is'; zij moeten hen 'bij tijd en wijle opzadelen met gevaar- lijke en moeilijke problemen, om hun ambitie te doen oplaaien en deze een veld van actie te geven' (DA 632).

Het vijfde en laatste voorbeeld betreft Tocquevilles notie van het nulsom- of alles-of-niets-karakter van de democratie. Er bestaan geen tussenoplossingen en halve maatregelen zijn onmogelijk: alle delen passen stevig in het geheel. Dit idee wordt echter weer onmiddellijk gevoed door Tocquevilles essentialistische opvatting van de democratie en zijn necessaire en historicistische claim inzake haar onvermijdelijke univer- sele verbreiding. Om dit te interpreteren als een waarschuwing tegen het 'wensdenken' van tegenstanders van de democratie oogt wederom nogal dunnetjes. Ik begrijp ook niet hoe men de notie van de instabiliteit van halfslachtige oplossingen kan scheiden van die van de onstuitbare opmars van de democratie; in ten minste één geval, dat van Tocquevilles traditionele, essentialistische notie van de volkssoevereiniteit en zijn op- vatting dat een gemengde regeringsvorm daarom een 'waanidee' is, lijkt de koppeling tussen beide typen redenering nogal hecht te zijn.¹²

Kortom: liever dan lijstjes op te willen stellen van intellectuele misvat- tingen of categoriefouten, zou ik willen terugkeren naar de inhoudelijke uitdaging die ons door Tocquevilles democratietheorie wordt gesteld.

In het centrum daarvan staat zijn scherpe besef van de verwantschap tussen gelijkheid en despotisme, en van het Janusgezicht (republikeins en tota- litair) dat de volkssoevereiniteit dragen kan (DA 246). Ook is er zijn anti- cipatie van het *intellectuele* of *culturele* karakter van de nieuwe slavernij, van de merkwaardige macht van de publieke opinie (DA 435-36), van de 'opsluiting van het denken' en het 'geweld' tegen de ziel (DA 255) in de democratische samenleving, die zoals Tocqueville puntig voorspelt, in plaats van door tirannen door schoolmeesters zal worden geregeerd (DA 691, 693). Ook is er de nog steeds actuele gedachte van het demo- cratisch corporatisme, dat wil zeggen het plan om bestuurlijke verant- woordelijkheden te delegeren naar de 'intermediaire structuren' van de burgerlijke maatschappij, zodat het politieke pluralisme dat nog kenmer- kend was voor het aristocratisch tijdperk in andere vorm wordt hersteld, en men enkele politieke voordelen van de aristocratie kan genieten zonder de gevaarlijke onrechtvaardigheid van de aristocratische staats- vorm (DA 696-97). Op een algemener vlak mondt het vraagstuk van het evenwicht en de mogelijke synthese van aristocratische en democra- tische elementen uit in de cruciale discussie over de mechanismen van politieke vertegenwoordiging en de rol van eliten in 'klassenloze', egali- taire maatschappijen.

'De naties van tegenwoordig', zo besluit Tocqueville zijn boek, 'kunnen niet verhinderen dat gelijke condities zich steeds meer in hun midden verbreiden. Maar het hangt van henzelf af of deze gelijkheid voert naar onderworpenheid of vrijheid, kennis of barbarij, voorspoed of on- geluk' (DA 705). Het is zijn anticipatie van deze problemen die ook de onze zijn, het is deze profetische analyse van de *dualiteit* van de democratie die volgens mij Tocquevilles blijvende betekenis uitmaakt.

Noten

1. Jon Elster, *Desires and Opportunities. Alexis de Tocqueville's Political Psychology*, Tiende Duijker-lezing, Van Loghum Slaterus, Deventer 1990, p. 3-4; ook Jon Elster, *Psychologie politique*, Minuit, Parijs 1990, hst. III en IV.

2. Zie ook *Psychologie politique*, p. 101, waar hij stelt dat bij Tocqueville 'de details interessanter zijn dan het geheel, de redeneringen overtuigender dan de conclusies, en de afzonderlijke mechanismen robuuster zijn dan de algemene theorieën'.

3. Het erfrecht 'heeft een directe invloed op de ziel van de landeigenaar en brengt sterke gevoelens in het spel' (DA 52-53), en heeft zodoende een indirect effect op de fragmentatie van grote vermogens, vooral grondbezit: 'Zo maakt het erfrecht het niet alleen moeilijk voor families om hun domein intact te houden, maar het ontnemt hen ook de wil om dat te proberen, en zorgt er

in zekere zin voor dat zij het spel tot hun eigen schade meespelen' (DA 53). Zie ook Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, CUP, Cambridge 1989, p. 17 (het voorbeeld van de slavernij); 'Desires and Opportunities', p. 12-13; en *Psychologie politique*, p. 164ff, waar Elster constateert dat bij Tocqueville zowel wensen als mogelijkheden worden bepaald door een eraan voorafgaande causale factor of gemeenschappelijke oorzaak: de democratie.

4. 'Vraag mij niet wat er voor hen die leven in democratische tijden voor bijzondere aantrekkingskracht schuilt in het leven als gelijken of welke speciale redenen ze hebben om zo hardnekkig vast te houden aan de gelijkheid boven alle andere voordelen die de maatschappij biedt. De gelijkheid is het onderscheidende kenmerk van de tijd waarin zij leven. Dat is voldoende verklaring voor het feit dat zij deze boven al het andere de voorkeur geven' (DA 504).

5. In elk tijdperk, stelt Tocqueville, stuit men op 'een eigensoortig bepalend element dat al het andere overheerst. Dit element schept vrijwel altijd een bepaalde kerngedachte of dominante hartstocht die uiteindelijk alle andere gevoelens en ideeën met zich meeslept' (504). Over de democratisering van gezinsverhoudingen merkt Tocqueville op een alles-of-niets manier op: 'Er zijn bepaalde sociale grondbeginselen die een volk ofwel overal invoert ofwel nergens tolereert' (DA 586). Dit wordt echter gerelativeerd door zijn opmerking in het voorwoord van deel 2, dat de gelijkheid niet 'de enige oorzaak is van alles dat op dit moment gebeurt', en dat het zijn bedoeling veel meer is om te laten zien hoe de gelijkheid bestaande neigingen en ideeën heeft gemodificeerd (DA 417).

6. Vgl. de tegenstelling tussen mechanismen en wetten in *Nuts and Bolts*, hst. 1; *Psychologie politique*, p. 137, bevat een voetnoot over het teleologisch karakter van Tocquevilles voorwoord die ik niet erg overtuigend vind.

7. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Sphere Books, Londen 1970 (1952), p. 256.

8. Vgl. *Psychologie politique*, p. 102, 136: in de evenwichtstoestand 'hangt alles met alles samen' (*tout se tient*).

9. Vgl. ook *Nuts and Bolts*, p. 101, 160. Voor zover Tocqueville inderdaad een voorloper kan worden genoemd van een algemene theorie van het maatschappelijk evenwicht, wordt hij in elk geval voorafgegaan door Saint-Simon en diens onderscheid tussen crisis- en normale perioden.

10. Zo is Tocquevilles verwijzing in een andere passage naar gewoonten, ideeën en kwaden 'die kenmerkend zijn voor een revolutionaire staat' niet een verdediging van de democratie maar een waarschuwing tegen het risico (waar de democratie veel kwetsbaarder voor is dan de aristocratie) dat 'revolutionaire' instincten en gewoonten een permanent onderdeel worden van de routine van het democratisch bestuur (DA 700).

11. Het is natuurlijk een even 'constant thema' in Tocquevilles werk dat de gevaarlijke trekken van de democratie, die op korte termijn onzichtbaar zijn, zich alleen manifesteren op de lange duur.

12. Een gemengde staatsvorm is volgens Tocqueville een waandenkbeeld 'omdat men in elke maatschappij in laatste instantie een handelingsprincipe aantreft dat alle andere overheerst' (DA 251). Dus is het nodig om ergens een sociale macht in te stellen die hoger staat dan alle andere, maar niet zonder tegenmachten die deze beperken en verzachten (DA 252).

Tocqueville en de ambivalenties van de democratie

F.R. Ankersmit

Geen lezer van Tocqueville zal weerstand kunnen bieden aan de bekoeringen van zijn stijl. Het proza is smaakvol, ter zake, vrij van vaktermen, vol aforismen en van een ongeëvenaarde helderheid. De lezer van Tocquevilles oeuvre kan er geen moment aan twifelen dat de auteur zijn lezers een duidelijke boodschap heeft mee te delen en dat hij deze boodschap op voortreffelijke wijze weet te verwoorden. Deze Tocqueville, schrijvend met bewonderenswaardige consistentie en de onbetwiste meester van het door hem onderzochte intellectuele terrein, is de Tocqueville van professor Elster. In zijn goed onderbouwde artikel verduidelijkt professor Elster Tocquevilles opvattingen over vijf kwesties en Elsters overtuigende uiteenzetting maakt duidelijk dat er op het punt van wetenschappelijke aspiraties, doeleinden en wijze van argumentatie geen werkelijk verschil bestaat tussen Tocqueville en de moderne sociale wetenschapper. Met, naar ik aanneem, de meerderheid van zijn publiek ben ik geïmponeerd geraakt door Elsters conclusies en er door hem van overtuigd dat Tocquevilles studie van de democratie nog steeds een bijzonder vruchtbaar vertrekpunt voor de sociale theorie kan zijn.

Toch zijn veel lezers die de helderheid van Tocquevilles stijl bewonderen, verbijsterd door zijn voortdurende neiging zichzelf tegen te spreken door het verrassende aantal tegenstrijdigheden dat betrekking heeft op tamelijk centrale kwesties en door het gemak waarmee Tocqueville verwerpt wat hij een moment daarvoor nog verdedigde. Ik noem een paar voorbeelden. Volgens Tocqueville is de democratische staat tegelijkertijd machtiger én minder machtig dan de aan haar voorafgaande absolute monarchie, waarna hij de verwarring bij zijn lezers nog eens vergroot door te benadrukken dat deze twee tegengestelde evoluties van de staatsmacht één en dezelfde oorzaak hebben.¹ Daarna wordt verteld dat we in het tijdperk van het individualisme leven terwijl juist in een democratische samenleving het individu geen rol meer zou spelen. Bovendien zou democratie zowel vrijheid van meningsuiting voortbrengen